

LBRIS

We know
books

LIVIU GROZA

**DE PE VREMEA
LUI PAZVANTE**

**IMAGINI ALE VIETII DIN TRECUT
ÎN EXPRESII ROMÂNEȘTI**

**EDITURA VREMEA
BUCUREȘTI
2022**

- Scriban, August, *Dicționarul limbei românești*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.
- Șăineanu, Lazăr, *Influența orientală asupra limbei și culturii românești*, vol. II, București, Socec, 1900.
- Șăineanu, Lazăr, *Dicționar universal al limbii române*. A opta edițiune, Craiova, 1930.
- Tiktin, H., *Dicționar român-german*, vol. I, II, București, Imprimeria Statului. 1911.
- Trésor de la Langue Française informatisé*, <http://www.atilf.fr/tlfi>.
- Zafiu, Rodica, *Diversitate stilistică în româna actuală*, București, Editura Universității din București, 2001.
- Zanne, Iuliu, *Proverbele românilor*, vol. I-X, București, Editura Librăriei Socec, (1895-1912).

CUPRINS

Abrevieri.....	5
Prefață	
O moștenire culturală în cuvinte	7
Țara piere de tătari, iar el bea cu lăutari	
Cum s-au apărat românii de vrăjmași	9
Bună ziua ți-am dat, belea mi-am căpătat	
Salutul și urările la români	21
Neamțul crede în băutură și unгурul în înjurătură	
Cum i-au văzut românii pe străini	27
De pe vremea lui Pazvante Chiorul	
Personaje celebre din trecut.....	36
Până la Dumnezeu te mănâncă sfinții	
Cum au receptat românii Biblia.....	40
Mai mare daraua decât ocaua	
Unități de măsură și monede din trecut.....	53
Nu haina îl face pe om	
Îmbrăcămintea și încălțăminte de odinioară ...	70
Rahat cu apă rece	
Delicatese din trecut	80
Crăciunul al sătului și Paștele al fudului	
Sărbători, petreceri, chefuri, ospete și distracții ..	83
A o-întoarce la șurub	
Cum au ținut românii pasul cu progresul tehnic..	92
Din scoarță în scoarță	
Cărțile și scrisorile de odinioară	99
Referințe bibliografice	104

de cunoașterea frazeologiei limbii române și este, într-o oarecare măsură, o schiță a unei eventuale enciclopedii a expresiilor românești. Sunt prezentate într-o manieră accesibilă expresii și locuțiuni, în sens foarte larg *frazeologisme* sau *unități frazeologice*, care trimit la imagini ale vieții din trecut, unele dintre ele fiind obscure pentru vorbitorii moderni de limbă română. Unele teme au fost abordate în prelegeri ale cursului de frazeologie românească ținut timp de aproape două decenii la masteratul de Lingvistică teoretică și aplicată de la Facultatea de Litere, Universitatea din București, altele au fost tratate în articole apărute în diverse publicații științifice din țară și din străinătate. Explicațiile de natură etimologică se bazează, în principal, pe informațiile din lucrările citate în bibliografia finală.

Pentru fluența lecturii, au fost omise referirile teoretice la problematica frazeologiei și aparatul critic a fost redus la referințele bibliografice de la sfârșitul lucrării, accentul căzând în prezentările respective asupra aspectelor culturale și istorice, care, eventual, pot trezi interesul și curiozitatea generațiilor actuale prin valoarea lor didactică, educativă.

Autorul

ȚARA PIERE DE TĂTARI, IAR EL BEA CU LĂUTARI CUM S-AU APĂRAT ROMÂNII DE VRĂJMAȘI

Într-o cronică muntenească din secolul al XVII-lea, cunoscută sub numele de *Letopisețul Bălenilor*, se relatează că în anul al cincilea al domniei lui Șerban Cantacuzino, mai precis între 17 iulie și 15 septembrie 1683, armata otomană, comandată de marele vizir Kara Mustafá, a asediat orașul Beci – vechea denumire a Vienei, de la cuvântul cuman *beci* „loc, oraș întărit” – iar pe tătari, care îi însoțeau de obicei pe turci în timpul expedițiilor militare, fiind numiți și „câinii de pază” ai Imperiului Otoman, „i-au slobozit în pradă – cât au ajuns trei zile mai sus dă Beci, și mulțime dă oameni au tăiat și au robit”. Cronicarul este de părere că această nenorocire s-a abătut asupra populației locale, deoarece „[...] era nemții neînvățați de a vedea robii, ci ședea toți prin casele lor; pe carele, găsindu-i i-au tăiat, i-au robit cumplit”.

Într-adevăr, locuitorii din Țările Române, în cazul unor invazii ale turcilor și ale tătarilor, dar și ale polonezilor, obișnuiau să se anunțe între ei, aprinzând pe culmile dealurilor focuri pe care puneau să ardă grăsime animală care scotea un fum negru sub forma unei coloane ce putea

fi văzută de la distanță destul de mare. În felul acesta, vestea sau știrea despre un pericol iminent, despre o expediție de jaf și de cotropire se răspândește cu destulă rapiditate, populația putând să se retragă în timp util din fața năvălitorilor. Astfel a apărut în română expresia *a da sfară în țară* „a răspândi o veste, o știre importantă”, referitoare la așa-numitul *telegraf aerian*, premergător telegrafului prin cablu sau celui fără fir.

Când invaziile cotropitorilor străini s-au mai diminuat, au apărut variantele *a da sfară în sat* sau *în mahala*, mai puțin folosite, și chiar *a da sfoară în țară*, deoarece semnificația cuvântului *sfară*, din v.sl. *skvara* „fum înecăcios și miros greu rezultat din arderea grăsimilor; p. ext. fum, coloană de fum” a devenit obscură pentru mulți vorbitori, care l-au confundat cu substantivul *sfoară* din ngr. *sfóra*. Această confuzie a fost susținută și de faptul că atât cuvântul din slavă, cât și cel din neogreacă au avut varianta regională *șfară*.

Unitatea militară de bază a tătarilor era *ceamburul* „detașament de tătari călări trimis în țară străină ca năvălitori, pentru a prăda”, înv. „năvălire, invazie de jefuitori, jaful făcut de aceștia”, din limba tătarilor *čapaúl* „incursiune”, cu variante în turcă *čapúl*, poloneză *czambul* sau în ruteană *čámbuú*. Semnificația militară a acestui cuvânt s-a estompat cu timpul, dar în română s-au păstrat expresiile cu sensuri figurate populare și familiare *a bate ceamburul* sau *ceambura*, *a umbla ceamburul* sau *ceambura*, *umbla în geamburii* „a hoinări, a umbla fără rost, a

bate drumurile; a pierde vremea, a sta degeaba”, în unele zone „a umbla după ștrengării și petreceri”.

Imaginea năvălitorilor străini, turci și tătari, s-a mai păstrat și în expresiile *a fugi de parcă dau turcii și tătarii* „a fugi în panică, în dezordine, ca odinioară când aceștia făceau dese expediții fulgerătoare de jaf pe teritoriile locuite de români”, sau *ho, că nu dau tătarii, turcii!* „o invitație la calm, la reacții moderate în situații doar aparent primejdioase”. Nepăsarea, dusă până la inconștiență, sau indolența în fața pericolelor majore au fost ironizate în expresiile *țara piere de tătari, iar el bea cu lăutari* sau *țara arde și baba se piaptână*.

Pe lângă tătari și turci mai obișnuiau să facă incursiuni de jaf în Țările Române, în special în Moldova, și polonezii. *Șleahța pospolită*, de care amintește și Costache Negruzzi în *Sobieski și românii*, era corpul de armată format din nobilimea poloneză care nu se dădea în lături de la expediții de jaf numite *poghiazuri/podgheazuri*, din pol. *podjazd*. Cu timpul, cuvântul *șleahță* s-a depreciat semantic și nu a mai însemnat „nobilimea poloneză”, ci „clică, gașcă, ceată de oameni vrednici de dispreț”, iar *a umbla în poghiazuri* sau *podgheazuri* a pierdut sensul de „incursiune războinică pe teritoriul unei țări în scop de jaf” și s-a fixat în română, în zona Moldovei, cu semnificația de „a hoinări, a umbla fără rost”.

De altfel, multe cuvinte din terminologia militară medievală s-au păstrat în expresii românești în care nu mai sunt înțelese de vorbitorii de azi cu semnificația lor inițială. De exemplu, substantivul

buluc (turc. *bölük*), din expresia *a dala intrala năvăli/veni buluc peste sau în...* „a veni în număr mare, în masă, în rânduri strânse, cu grămada; unul peste altul, înghesuindu-se; repede, iute”, nu mai este perceput astăzi ca termen militar cu sensul pe care l-a avut cândva de „unitate militară în armata otomană sau în cea pământeană alcătuită, de regulă din mercenari, seimeni, arnăuți, neferi”, care corespundea ca efectiv unei companii, comandată de un *bulucbașă*, *bulubașă*, echivalentului unui căpitan sau unui maior în armata modernă. Deoarece efectivele unui *buluc* impresionau prin mărime, aproximativ 225 de soldați, sensul de „număr foarte mare” s-a generalizat cu timpul estompându-l pe cel de „unitate militară”.

La fel s-a întâmplat și cu substantivul *duium* (turc. *duyum*), din expresia adverbială *cu duiumul* „în număr mare; cu grămada” care inițial a denumit „mulțimea de oameni sau de lucruri luată ca pradă de război” și apoi, în terminologia militară veche, a ajuns să însemne „cea mai mare parte a armatei, grosul oștirii”, numită și *temeiul oștii*. Și *gloată* din expresia *a avea o gloată de copii* are astăzi sensul de „număr mare”, în trecut denumind însă oastea țării alcătuită din „trupele de infanterie formate din țărani cu vârste cuprinse între 36 și 46 de ani”.

Vechi denumiri estompate referitoare la organizarea armatei din trecut se regăsesc și în expresiile *în pâlcuri*, *pâlcuri-pâlcuri* „în grup” și *în stoluri* „rânduri-rânduri, în grupuri compacte”. *Pâlcul*, cuvânt din limba slavă veche *плѣкъ* (*plükü*) „mulțime”,

reluat apoi din rusă *polk*, era, la sfârșitul Evului Mediu, în Moldova și în Țara Românească, o „unitate militară corespunzătoare unui regiment în armata modernă, formată dintr-un anumit număr de ostași” sinonim cu *stol* sau *ceată*. *Pâlcul* sau *stolul* era comandat de un *polcovnic*, denumire a unui grad militar, care a fost înlocuită cu cea de *colonel* în terminologia militară modernă. Spre deosebire de *pâlc*, de origine slavă, denumirea de *stol* provine din greaca bizantină, *stólos*, și este la origine un termen nautic însemnând „număr mare de corăbii, flotă”. În cazul ambelor cuvinte, sensul „număr mare, grup compact” s-a generalizat extinzându-se de la oameni, *pâlc de copii*, la alte ființe, păsări de exemplu, *pâlc de păsări*, *pâlc de ciori*, cât și asupra obiectelor, *pâlc de copaci*, *stol de frunze* etc.

În expresia *a face ceată* sau *a sta în ceată cu cineva* „a intra într-o tagmă oarecare, în asociere cu cineva”, substantivul *ceată*, din limba slavă veche, *četa* (*četa*) este, la origine, tot un termen militar din organizarea armatei din Evul Mediu care denumea o trupă de 100 de soldați. Sensul acestui cuvânt a evoluat către „grup de oameni care urmăresc același scop sau au aceleași preocupări” *ceată de haiduci*, *ceată de flăcăi*, *ceată de copii*.

În alte expresii s-au păstrat denumiri ale unor arme sau dispozitive militare de apărare. *Palancă* însemna în româna veche „palisadă, loc întărit pentru apărare, construit de obicei din lemn și pământ; cetate”. Se poate observa că sensul expresiei *a da, a face ceva palancă la pământ* „a culca la pământ; a doborî” nu se justifică dacă ținem seama de ceea

ce denumea cândva acest substantiv. În acest caz, este vorba de o substituție omonimică: *palancă*¹ „palisadă” a fost substituit cu *palancă*² „turtă din făină de porumb, coaptă în spuză”, iar sensul „culcat la pământ; doborât” provine de la expresia *a fi palancă* „a fi foarte beat” adică *a fi turtă, a se îmbăta turtă*, atât de beat încât nu se mai poate ridica de la pământ.

Pavăză, din expresia *a sta pavăză* „a apăra, a feri”, este numele unei arme defensive cu care luptătorii își apărau corpul de loviturile inamicului. Cuvântul a fost împrumutat din limba poloneză, *paweż*, în Evul Mediu, și s-a menținut în română cu sensul figurat de „ocrotire, apărare, sprijin, protecție”, deși există și sinonimul *scut*, din lat. *scutum*. Chiar dacă ambele cuvinte au sensul figurat de „apărare, protecție”, *sub pavăza legii, sub scutul legii*, folosirea lor este diferită: *pavăză* este livresc, literar, chiar poetic, adică este utilizat cu precădere în creațiile artistice literare, în timp ce *scut* denumește și o armă de apărare care se mai utilizează încă în zilele noastre, având desigur o altă formă și fiind confecționată din alte materiale. Primele scuturi moderne au fost folosite de jandarmi și de polițiști în Franța, la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea în confruntările de stradă din Paris cu membrii unei subculturi care se autointitulau *Apași*.

Numele celei mai răspândite arme din trecut, *sabia* „armă albă constând dintr-o lamă lungă de oțel, ascuțită la vârf și pe una dintre laturi, și dintr-o gardă și un mâner”, cuvânt împrumutat din

limbile slave, bg. *sabia, sablia*, rus. *sablia*, pol. *szabla*, care își are însă originea în maghiară, *záblya*, s-a păstrat în numeroase expresii românești care fac referire la confruntările armate de odinioară: *a trece* (sau *a lua, a trage*) *în* (sau *sub, prin*) *sabie, prin ascuțișul sabiei* (pe cineva) „a ucide, a nimici”; *a pune mâna pe sabie* „a porni la luptă”; *a scoate* (sau *a trage*) *sabia* (împotriva cuiva) „a provoca pe cineva la luptă, a porni război”; *a-și pune capul* (*teafăr* sau *sănătos*) *sub sabie* „a-și cauza singur un necaz, o nenorocire”; *sabie cu două tăișuri* „se spune despre o situație care prezintă, în același timp, avantaje și dezavantaje, perspective și pericole”.

Pe lângă această denumire se mai foloseau și *pală* „sabie dreaptă și lată cu două tăișuri, uneori ascuțită la vârf”, sinonim cu *paloș, spangă*, cu variantele *spagă, șpagă, șpangă*, și *tesac*, numele diverselor feluri de *sábii* cu care erau înarmați militarii, jandarmii și polițiștii în trecut. La un moment dat, odată cu apariția armelor de foc, *spangă* a început să însemne și „baionetă”, deoarece era o sabie în așa fel concepută încât să fie atașată la o pușcă. Cuvântul *spangă*, cu variantele sale, s-a păstrat în expresii care evocă imagini ale procedurilor militare din trecut: *a lua* (pe cineva) *în spăngi* (sau *în spangă*) „a brutaliza (pe cineva); a aresta”; *a duce, a aduce* sau *a fi între spăngi* „a duce, a aduce sau a fi sub escortă”; *cu spanga* „cu forța, forțat”.

Printr-o interesantă metonimie, varianta *șpagă*, din expresia *a lua, a da, a primi, a cere șpagă*, a căpătat sensul de „mită, bacșiș, șperț”. Este vorba de practica din trecut de a face controlul mărfurilor

la trecerea graniței prin împungerea baloturilor de marfă cu *șpaga*, adică cu baioneta fixată la capătul puștii. Pentru a evita acest control, se dădea o sumă de bani celui care trebuia să îl facă. Se pare că varianta *șpagă* a fost apropiată de vorbitori și de cuvântul sârbesc *špag* „buzunar”.

Înainte apariției armelor de foc, și alte arme erau folosite pentru a lovi inamicul de la distanță. *Sulița*, „o prăjină de lemn terminată cu un vârf de fier ascuțit, folosită ca armă de atac”, a devenit însă și un instrument popular de măsură a timpului, reprezentând circa o oră și jumătate, calculată după spațiul parcurs pe cer, de obicei de soare, dar și de alte corpuri cerești, Lună, Luceafăr, de la răsăritul lor. *A pune cuiva sulița sau sula în coastă/coaste* a căpătat sensul figurat de „a cere îndeplinirea neîntârziată a unui angajament; a zori; a constrânge pe cineva”. Prima variantă poate evoca și episodul biblic al răstignirii lui Iisus care, pe cruce fiind, a fost împuns în coastă cu sulița de un soldat roman. Varianta a doua a apropiat expresia de unealta cizmarului cu care se găurește pielea sau talpa unui pantof.

Alături de *sabie*, din armamentul medieval mai făceau parte *arcul* și *săgeata*. Cum cele două obiecte erau indispensabil legate între ele, în mod firesc au apărut expresiile *săgetător fără săgeată* „om care pornește să facă o acțiune fără a fi pregătit să o ducă la bun sfârșit” (cf. *câine surd la vânătoare*) și *după arc, și săgeată* „așa cum e omul sunt și cele făcute de el, după meșter și lucrul lui”. Săgeata aruncată din arc a devenit o modalitate de aproximare a

distanțelor, *cât ajunge săgeata* „la o mică depărtare, aproape, nu departe”.

Una din primele arme de foc a cărei denumire s-a păstrat în expresii românești este *tunul*. Primele tunuri erau făcute din lemn și se numeau *pive*, singular *piuă*, deoarece semănau cu vasele din lemn în care se pisau diferite materiale sau se împâsleau țesăturile din lână. *A bate apa în piuă* (eventual cu completarea *să se aleagă untul*) înseamnă „a munci fără nici un folos”. Interesant este că această imagine a unei activități inutile este și în franceză în expresia învechită *piler de l'eau dans un mortier*, cf. it. *pestare l'acqua nel mortaio*, unde *mortier* denumește un recipient în care se pisează diferite materii, dar a ajuns să însemne și „un tip de tun cu țeavă scurtă și de calibru mare”.

În general, tunurile, mai ales cele fabricate din fier, impresionează prin felul în care lansează proiectilele, *a scăpa ca din gură de tun* „a fugi de undeva foarte repede”, prin zgomotul pe care îl fac, *poți să dai cu tunul* „se spune când cineva doarme adânc și nu se deșteaptă ușor”, dau impresia că nu pot fi distruse, de aici și valoarea de superlativ din expresiile *sănătos tun*, *înghețat tun*, *beat tun*. Ultima expresie a avut în timpul Primului Război Mondial și varianta *beat Krupp*, o glumă făcută prin substituția denumirii de *tun* cu numele producătorului german de armament de acest fel.

Și denumirile armelor de foc mai mici ca dimensiuni și calibru, *pușca* și *pistolul* s-au păstrat în expresii de felul *gol pușcă*, *gol pistol* „complet dezbrăcat”, dar și „foarte sărac”, *a ieși*, *a țrece*, *a se*